

КЛАСИФІКАЦІЯ ОСІБ, ЯКІ ДОЛАЮТЬ ЕКСТРЕМАЛЬНІ СИТУАЦІЇ (ІЄРАРХІЧНА МОДЕЛЬ НА ПРИКЛАДІ ПОЖЕЖНИКІВ МНС УКРАЇНИ)

320 пожежників МНС України були обстежені за Опитувальником способів подолання (WOCQ). Для вивчення паттернів подолання екстремальних ситуацій і виявлення однорідних субгруп індивідів був проведений ієрархічний кластерний аналіз на підставі результатів дослідження за WOCQ. Остаточна класифікаційна модель сформована з 7 субгруп, дві з яких, що склали більш ніж 38% вибірки, розглядаються як найбільш адаптивні (виразно долаючі, а також активно й гармонійно долаючі). Кластери різнилися за особистісними характеристиками, що визначалися за опитувальником ММІЛ, а також тестами Сонді, Люшера і Вартегга.

Ключові слова: копінг, пожежники, вогнеборці, екстремальні умови, класифікація, ієрархічне моделювання.

Екстремальний характер професійної діяльності працівників МНС України є причиною високого рівня професійного стресу, який призводить до зниження результатів діяльності персоналу МНС. Це визначає необхідність оцінки й формування в них адаптивних поведінкових стратегій подолання стресу. Актуальність проблеми успішного подолання стресу в пожежників є високою – від її вирішення залежить не тільки ефективність праці пожежників, але й порятунку потерпілих. Відповідно, одними з пріоритетних завдань психологічного супроводу їхньої діяльності є оцінка й формування дійових копінг-стратегій.

Екстремальні умови діяльності, в яких часто перебувають працівники МНС і, зокрема, пожежники, можна охарактеризувати з психологічної точки зору як події з сильним стресовим впливом на психіку співробітника. Ефективність професійної діяльності пожежників у таких ситуаціях визначається сформованістю в них необхідних копінг-стратегій. Встановлено, що у працівників МНС різної статі [3], з різним досвідом роботи [2], у різних за інтенсивністю стресових ситуаціях [6] тощо копінг-стратегії мають свої особливості прояву. Тобто, пожежники підрозділялися на субгрупи за критеріями, які не пов'язані або побічно пов'язані з копінгом, з подальшим вивченням властивих їм особливостей подолання.

Аналіз літератури показав відсутність емпіричних досліджень, в яких працівники МНС і, зокрема, пожежники, класифікуються на підставі особливостей своєї копінг-поведінки. Це послужило підставою для формування основної мети дослідження – побудови ієрархічної моделі, що відображає класифікацію пожежників, які долають екстремальні ситуації в процесі професійної діяльності. Також у дослідженні робиться спроба встановити психологічні параметри, за якими значимо диференціюються елементи даної класифікації на різних рівнях ієрархії.

У професійній діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України О. І. Склень [4] виділяє 4 основних типи стресових ситуацій. Перший тип ситуацій пов'язаний з постійною повсякденною діяльністю пожежників і характеризується умовами діяльності, до яких працівник звик, тобто він знає, як, коли і що треба робити, у нього існує набір звичних способів поведінки в даних ситуаціях. Ці ситуації не становлять загрози для пожежника, наразі вони самі так оцінюють їх. Ситуації другого типу характеризуються порушенням параметрів звичності, стандартності поведінки в цілому або в якійсь конкретній дії. Ці ситуації, як і перші, не несуть у собі загрозу для життя й здоров'я працівника. Ситуації третього типу відрізняються від попередніх наявністю елементів небезпеки й ризику, разом з тим діяльність в умовах цих ситуацій здійснюється за відомими працівнику канонами і стандартами. Ситуації четвертого типу виникають в умовах небезпеки й ризику, а також повної або майже повної невідомості щодо алгоритмів своєї діяльності для досягнення поставленої мети.

Ситуації спричиняють появу відповідних стресових факторів, серед яких найбільше гостро впливають на особистість непоправні прагматичні події: загибель потерпілих або неможливість їх урятувати, поранення населення, колег, зовнішній вигляд потерпілих тощо [2]. Пожежники відзначають також наступні стресові фактори: більша відповідальність, небезпека для здоров'я та життя, дефіцит часу, необхідність діяти швидко, раптовість, тяжкі умови (вогонь, дим, шкідливі домішки, шум, гуркіт). Ці фактори можна віднести до звичних умов діяльності працівників МНС України, тому вони відносяться до менш значимих професійних стресових факторів. Згідно за О. І. Склень [4], у відповідь на вплив стресової ситуації поведінка вогнеборця може бути: адаптивною (тобто адекватною ситуації й націленою на рішення проблем, викликаних цією ситуацією); псевдоадаптивною (імітація діяльності без досягнення мети або із частковим її досягненням) або дезадаптивною (уникання рішення проблеми).

Досліджувалось 320 пожежників на етапі регулярного психодіагностичного обстеження. Використовувалися опитувальники WOCQ, ММІЛ, а також проєктивні методи: рисунковий тест Вартегга, тести Сонді й Люшера. Ієрархічний кластерний аналіз застосовувався для побудови класифікації досліджених. Всі, хто прийняв участь в обстеженні виступали об'єктами кластерного аналізу. Параметрами кластеризації були показники WOCQ. Значимий стрибок коефіцієнта агломерації відбувався при утворенні моделі з 7 кластерів. Аналіз розходжень між субгрупами за показниками WOCQ дозволив встановити значимий критерій класифікації. Психологічні характеристики сформованих груп вивчалися за даними інших методик.

Слід зазначити, що згідно з критерієм Краскела-Уолліса включно до третього рівня поділу кластерів сформовані субгрупи значимо ($p < 0,05$) відрізняються одна від одної за виразністю середніх значень усіх у сукупності показників методики WOCQ. У зв'язку з цим, доцільним є розгляд значимості розходжень за характеристиками подолання саме між кластерами третього порядку. Перша субгрупа з 38 (11,9% від загального числа) чоловік характеризувалася найбільшими середніми значеннями й отримала назву "Виразно долаючі". Друга – складалася з 196 пожежників (61,2%) і тим самим ілюструвала основні тенденції вивченої вибірки. Загальний рівень виразності копінг-поведінки в ній був дещо меншим, ніж у першій – її відрізняв середній ступінь подолання. Третя субгрупа дістала назву "Недолаючі". До її складу ввійшли 62 чоловіки (19,4%) – виразність їх копінг був ще меншим. Відмінною рисою вибірки було виділення такої субгрупи як "Дефіцитарні" – пожежники, які її сформували, (24 чоловік, що склало 7,5% вибірки) відповідно до результатів опитувальника WOCQ відчували гострий дефіцит резервів у боротьбі з труднощами, що викликали екстремально стресовою ситуацією. Далі в статті розходження за параметрами психологічних методик між субгрупами інтерпретуються при рівні значимості U-Критерію Манна-Уїтні $p < 0,05$.

Отже, з урахуванням корекції Бонферроні для трьох парних порівнянь (між сусідніми субгрупами) представники групи виразно долаючі статистично значимо відрізняються від осіб із середнім ступенем подолання меншою виразністю зачорніння поля й загальною реакцією перекриття за рівневим профілем тесту Вартегга, а також рідкісними одиничними асоціаціями щодо 3-го й 4-го стимулів при оцінці структури рисунків. Це говорить про перевагу в них базового моторного контролю, а також кращої колективної пристосованості до важких ситуацій, пов'язаних з переживанням страху й досягненням мети. Виразно долаючі частіше адекватно доповнюють 8-й стимул, що свідчить про їхню більшу адаптивність у комунікації.

За результатами Сонді-тесту у виразно долаючих значимо переважають реакції h- і s-, а у пожежників із середнім рівнем подолання – реакції h+ і m-. Тобто, виразно долаючі здатні більш успішно сублімувати свої несвідомі тенденції в професійній діяльності, тоді як їхні колеги характеризуються сполученням неусвідомлюваної потреби в афіліації з невмінням довгочасно підтримувати міжособистісні контакти. За даними опитувальника ММІЛ виразно долаючі більш зосереджені на своїх переживаннях, більш обережні й виважені щодо прийняття рішень ніж їхні колеги, що характеризуються подоланням середнього ступеня.

Недолаючі вогнеборці статистично значимо відрізнялися від досліджуваних із середнім ступенем за образотворчими засобами у рисунковому тесті Вартегга, які вказують на їх більшу внутрішню заглибленість і ригідність. За тестом Сонді недолаючі характеризувалися менш виразними реакціями s- і m+, що свідчить про їх меншу соціальну адаптивність. Недолаючих також відрізняло підвищення середніх рангів шкал L і 3, а також зниження за шкалою 9. Це розглядається як зниження адаптивних можливостей, емоційна нестійкість, нездатність стримувати свої обіцянки, як компенсація загальної непевності в собі й своїх силах.

Для дефіцитарних індивідів характерні неадекватні оригінальні рішення O-. Вони частіше були присутні в протоколах дефіцитарних індивідів, характеризуючи їхній внутрішній світ як безглуздо ексцентричний та такий, що слабо підлягає рефлексії. Цікаво, що для дефіцитарних більш властива одинична персеверація 3-го стимулу, тоді як для недолаючих – його одинична асоціація. Тобто, стосовно важких ситуацій, пов'язаних з досягненням мети, для перших більш характерна колективна пристосованість, для других – індивідуальна. Більший ступінь неадекватності розуміння 5-го стимулу характерний для дефіцитарних. Певно, що 5-й стимул, що відбиває подолання труднощів [5], піддається перекрученню сприйняттю в субгрупі, яка найбільше слабо долає екстремальні ситуації.

Відповідно до показників тесту Сонді в дефіцитарних більш виражені реакції s- і d+, тоді як у контрастній субгрупі – реакції s+, e- і hu+. Тобто, дефіцитарні характеризуються схильністю до депресивних станів і меншою агресивністю. За даними тесту Люшера в них чорний колір значимо частіше був зрушений ліворуч, що свідчить про відчуття життєвої безвиході. Опитувальник ММІЛ показує, що для дефіцитарних індивідів більшою мірою характерні сензитивно-шизоїдні риси, примхливість психічних переживань, уразливість, здатність тонко й глибоко відчувати, схильність до витонченого самопостереження й самоаналізу.

При аналізі кластерів четвертого порядку привертає увагу розщеплення найбільш великої субгрупи "Подолання середнього ступеню" на два кластери, що утворені 122 (38,1% від загального числа) і 74 (23,1% від загального числа) об'єктами. Так, одна із субгруп (n=122), що одержала назву "Активно долаючі", утворена пожежниками, в яких статистично значимо ($p < 0,05$) за непараметричним критерієм U Манна-Уїтні переважають стратегії очікування допомоги, вирішення й аналізу проблеми. У другій субгрупі (n=114) значимо переважають стратегії відходу до внутрішнього світу, ігнорування проблеми й прийняття

проблеми з відмовою від рішень – вона визначається як субгрупа "Пасивно долаючі". На цьому рівні ієрархії розходження між субгрупами вже є якісними.

Пасивно долаючі характеризувалися частішими дисоціативними трактуваннями в тесті Вартегги, що є ознакою зниження інтелекту, а також неадекватними оригінальними рішеннями – ознакою резонерства. Активно долаючі визначилися більш адекватними доповненнями 5-го стимулу, що свідчить про їхню більшу адаптивність у ситуаціях подолання труднощів. 3-й малюнок у послідовності малювання переважав у групі активно долаючих. Тобто вони частіше намагаються відразу виявити свою позицію відносно досягнення мети. Крім того, у активно долаючих відзначається більш адекватне розуміння 2-го стимулу, що можна розглядати як ознаку більш успішної рефлексії своєї емоційності.

Показники тесту Сонді характеризували активно долаючих, як схильних до розширення свого Я і здатних до підтримки стійких взаємин з довколишніми, менш готових до фізичної агресії. Відповідно до тесту Люшера в пасивно долаючих більшою мірою виражена потреба у відпочинку. Опитувальник ММІЛ дозволив виділити наступні тенденції: більш високі значення за 1-й, 4-й, 6-й, 9-й і 0-й шкалам властиві пасивно долаючим пожежникам. Аналізуючи середні значення за шкалою мужності-жіночності в субгрупах можна стверджувати, що крім гендерних стереотипів тут виявляються і такі якості активно долаючих, як здатність до рефлексії, вміння аналізувати нюанси міжособистісних відносин.

У свою чергу субгрупа "активно долаючих" розбивалася на дві субгрупи п'ятого порядку. Перша з них (n=84), що становить 26,3% від загального числа досліджуваних, характеризується перевагою всіх копінг-стратегій за винятком таких, як вирішення й ігнорування проблеми. Загальний рівень їхньої виразності був більш збалансованим, ніж у їхніх колег. Тобто їх копінг-поведінка є більш гармонійною. Також слід зазначити, що баланс подолання екстремальних ситуацій у них підтримується більш високими значеннями шкали "Самоконтроль". Друга група (n=38), в яку увійшли 11,9% від загального числа досліджуваних, відрізняється більшим розкидом у рівнях способів подолання. Назви цим групам дані були відповідні: "Гармонійні" і "Дисгармонійні".

Активно долаючі гармонійні характеризувалися більшою виразністю категорії "Сприйнятливості" характерологічної проєкції тесту Вартегги, що ще раз підтверджує важливість цих особливостей неусвідомленого рівня особистості у формуванні адаптивної долаючої поведінки. За рівневим профілем у гармонійних виявляється перевага реакцій обкреслювання стимулу і його асиметричного розташування. Це ілюструє їхнє прагнення до неагресивного оволодіння стресовою ситуацією, а також спроби її структуривання. Негармонійні частіше залишають поле порожнім, персеверують край стимульного поля й дисоціативно трактують стимул, що свідчить про напружену стримуваний імпульсів та інтелектуальне гальмування в стресових умовах. Адекватність сприйняття 5-го стимулу значимо частіше зустрічалася в підгрупі гармонійних, неадекватність – у групі дисгармонійних. У послідовності малювання в гармонійних на перші позиції виходять стимули 6 і 7, у дисгармонійних – 2 і 4. Отже, гармонійні активно долаючі індивіди частіше намагаються виявити свою позицію щодо взаємодії з реальністю й чутливі до стимулів навколишнього середовища. Тоді як дисгармонійні – щодо власного емоційного стану й страхів. Гармонійні також відрізнялися сумарно більш адекватним розумінням стимульного ряду тесту Вартегги, а також стимулів 1, 2, 5, 7, 8. У цілому це є ознакою більш адекватного тестування як внутрішньої, так і зовнішньої реальності.

За показниками тесту Сонді зазначені субгрупи значимо відрізнялися виразністю реакцій r+ і d- гармонійних, і реакцій h+ у дисгармонійних. Отже, на неусвідомленому рівні для гармонійних характерна більш виражена наполегливість у досягненні мети, тоді як для дисгармонійних – більш виражене прагнення до афіліації. Опитувальник ММІЛ виявив наступну тенденцію: у гармонійних середні ранги шкал F, 1-й, 5-й і 0-й значимо вище, ніж у дисгармонійних. З огляду на середні значення за даними шкалами, можна стверджувати, що саме у гармонійних свідомі механізми редукції тривоги досягають оптимального рівня свого функціонування.

Субгрупа пасивно долаючих ділиться на дві субгрупи шостого порядку, що складаються з 63 (19,7% від загального числа) і 11 (3,4%) чоловік. Перша, що була позначена як "Гармонійні", характеризувалася приблизно однаковим рівнем виразності копінг-стратегій. Більш високі середні значення шкали "Самоконтроль" підтримують баланс між шкалами. У другій субгрупі ("Дисгармонійні") середні значення показників WOCQ були незбалансовані.

Гармонійні пасивно долаючі відрізнялися від дисгармонійних за наступними показниками тесту Вартегги. За характерологічною проєкцією в перших значимо вище рівень адаптивної відкритості, що за допомогою сприйняття й соціального контакту зумовлює емоційну установку, інтегровану зовні. За рівневим профілем гармонійні відрізнялися більшою частотою відсутності допитків до стимулу, у свою чергу дисгармонійні – його перекриттям. Обидві реакції характеризують пасивну взаємодію зі стимулом, з яких перекриття є примітивнішою реакцією. Змістовні структури цих досліджуваних характеризувалися перевагою адекватних нормативних рішень N+ у гармонійних. Це означає більш ефективне пристосування до існуючих норм у соціумі. Навпроти, дисгармонійні відрізнялися перевагою патологічних оригінальних рішень Or, що може бути ознакою серйозних порушень у сприйнятті дійсності, інтелектуальних і комунікативних функцій.

Для гармонійних пасивно долаючих індивідів є властивим більш високий рівень адекватності доповнення 2-го й 7-го стимульного знаку. Це вказує на їхню кращу здатність до адаптації в ситуаціях емоційних переживань і міжособистісної взаємодії. На більш високий загальний рівень адаптивності в цих досліджуваних вказує значимо більш високий середній ранг сумарного показника адекватності доповнення стимулів. Показник суми зсувів, що свідчить про порушення стандартної послідовності рисування [1] був значимо вище в підгрупі дисгармонійних, що свідчить про істотну відмінність архетипової домінанти від популяційних норм.

За Сонді-тестом у гармонійних пасивно долаючих пожежників значимо переважали реакції k- і d-, у свою чергу у дисгармонійних – реакції e+ і m-. Отже, збалансованість у пасивному подоланні визначається стійкістю контакту з реальністю, тоді як незбалансованість – невдоволеністю наявною ситуацією, що супроводжується нагромадженням нерозряджених афектів. Тест Люшера показав, що дисгармонійні досліджувані характеризуються більш вираженою потребою у відпочинку й нормалізації свого фізіологічного стану, а також більшою фрустрованістю базових потреб. При аналізі розбіжностей за опитувальником ММІЛ звертають увагу значимо більш високі середні ранги у дисгармонійних досліджуваних шкал L, F, 2, 3, 4, 5 і 6. З огляду на те, що середні значення цих показників варіювали у дисгармонійних у межах від 55 до 73 Т-балів, можна зробити висновок про їх порівняно більш низьку адаптивність у подоланні екстремального стресу.

Ілюстрацією, що резюмує результати аналізу емпіричних даних, є модель ієрархічної класифікації пожежників, що долають екстремальні ситуації (рис 1). Тут зображені взаємини між сьома основними класами, що становлять однорідні групи індивідів. В межах цих груп виділяються якісно близькі патерни копінг-поведінки, а також стійкі свідомі й несвідомі тенденції. Якщо оцінювати ці класи за параметром "адаптивність-дезадаптивність" з наступною проєкцією його на модель, то позитивний полюс даного конструкта буде перебувати ліворуч, а негативний – праворуч.

Рис. 1. Ієрархічна модель, що зображує класифікацію осіб, які долають екстремальні ситуації

Висновки. Побудована модель класифікації дає можливість розмежувати основні класи професійних пожежників МНС України, що долають екстремальний стрес в діяльності. Отримані класи ранжуються за рівнем адаптивності копінг-стратегій, що їх характеризують: від класів, сформованих індивідами з великим ризиком дезадаптації, до класів з особами з високою адаптивністю. Створена класифікація не претендує на універсальність, проте,

можлива її теоретична екстраполяція на інші подібні контингенти, професійна діяльність яких відбувається в екстремальних умовах. Виразно долаючі, а також активно долаючі гармонійні – були віднесені до найбільш адаптивних індивідів (38,1% вибірки). Отримані дані мають практичну значимість як при вирішенні діагностичних завдань – у плані створення нових методів експрес-вивчення процесів подолання у пожежників, так і при вирішенні терапевтичних – корекційні програми, що спрямовані на розвиток копіngu, можна наповнювати відповідним змістом залежно від приналежності фахівця, що працює в екстремальних умовах, до того або іншого класу.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Вартегг Э.* Уровневая диагностика личности. Рисуночный тест Вартегга. / Э. Вартегг, В.К. Калинин – М.: Смысл, 2006. – С. 6-110.
2. *Миронець С.М.* Негативні психічні стани та реакції працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України в умовах надзвичайної ситуації : автореф. дис... канд. психол. наук / М.С. Миронець.– Харків, 2007. – 24 с.
3. *Самара О. Е.* Гендерные особенности копинг-стратегий у работников МЧС / О.Е. Самара // Медицинская психология. – 2009. – № 2–3. – С.115-119.
4. *Склень О.І.* Психологічні особливості поведінкових стратегій подолання стресу в професійній діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.09 "Психологія діяльності в особливих умовах" / О.І. Склень. – Харків, 2008. – 24 с.
5. *Crisi A.* Some similitudes between the Evocative Character of the Wartegg Panels and the Rorschach Plates / A. Crisi // XVIII International Rorschach Congress Barcelona, 26-30 July 2005, - P.45-49.
6. *Holland W.M.* Fire/emergency medical services and coping methods: mitigating traumatic stress symptomatology in emergency services professionals / W. M. Holland // A Dissertation submitted to the faculty of Liberty University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy Liberty University. - Lynchburg, Virginia. - 2008. – 121 p.

Подано до редакції 30.06.2010